

Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi
Journal of Afyon Kocatepe University Faculty of Islamic Sciences
e-ISSN: 2667-4785
June / Haziran 2020, 3 (1): 94-110

Mustafa Sabri Efendi'nin Varlık Anlayışı ve Vahdet-i Vücûd Eleştirisi
Mustafa Sabri Efendi's Understanding of Existence and His Criticism on Wahdat al-Wujûd

Muhammed Bedirhan

Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslâm Bilimleri Bölümü
Dr., University of Çanakkale Onsekiz Mart, Faculty of Theology Department of Basic Islamic Studies
Çanakkale, Turkey
muhammed.bedirhan@gmail.com
ORCID orcid.org/0000-0003-0834-8733

Article Information/Makale Bilgisi

Article Types/Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 11 June / Haziran 2020

Accepted / Kabul Tarihi: 17 June / Haziran 2020

Pub Date SEason / Yayın Sezonu: June / Haziran

Volume / Cilt: 3 Issue / Sayı: 1 Pages / Sayfa: 94-110

Plagiarism/ İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright © Published by Afyon Kocatepe Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi / Afyon Kocatepe University, Faculty of Islamic Sciences, Afyon, 03100 Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/akid>

Mustafa Sabri Efendi'nin Varlık Anlayışı ve Vahdet-i Vücûd Eleştirisi

Öz:

Tasavvuf içerisinde gelişen metafizik anlayış, belirgin hâle geldiği ilk dönemlerden itibaren çeşitli eleştirilerin odağında yer almıştır. Bu eleştiriler vahdet-i vücûd diye adlandırılan ve büyük ölçüde İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) ve sonrası dönemde sistemleşen metafizik anlayışın tasavvuf dünyasında etkin hâle gelmesiyle ivme kazanır. Son dönem Osmanlı şeyhülislâmlarından biri olan Mustafa Sabri Efendi (1869-1954) de vahdet-i vücûd adıyla sistemleşen bu metafiziği eleştirenler arasındadır. Eleştirileri genel ve özel ilâhiyat bahisleri, kozmoloji, meâd doktrini gibi ontolojik hususlar ile vahdet-i vücûda kaynaklık ettiği ileri sürülen keşf ve müşâhedeye dayalı bilgi anlayışını kapsar.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Mustafa Sabri Efendi, Vahdet-i vücûd eleştirileri, Panteizm, Monizm

Mustafa Sabri Efendi's Understanding of Existence and His Criticism on Wahdat al-Wujûd

Abstract:

The metaphysical doctrines that have emerged within Sufism have been subjected to various criticisms since the formative period of Sufism. These criticisms accelerated when the metaphysical doctrine called "Wahdat al-Wujûd" (Unity of Existence), which has been largely systematized during and after Ibn Arabi's (d. 638/1240) time, became more prominent among the Sufis. Mustafa Sabri Efendi (1869-1954), a shaykh al-islam during the last period of the Ottoman Empire, is among those who criticized this metaphysical understanding which came to be systematized under the name of Wahdat al-Wujûd. His critique focuses on the theology of Wahdat al-Wujûd, its cosmological and eschatological aspects as well as on its epistemology which is based on unveiling (kashf) and witnessing (mushahada).

Keywords: Sufism, Mustafa Sabri Efendi, Criticism on wahdat al-wujûd, Pantheism, Monism

GİRİŞ

Bu çalışmada son dönem Osmanlı şeyhülislâmlarından Mustafa Sabri Efendi'nin varlık tasavvuru çerçevesinde vahdet-i vücûda yönelik eleştirileri ele alınacaktır. Yaşadığı dönemde önemli bir kelâm âlimi olarak dikkat çeken Sabri Efendi (1869-1954), varlık tasavvurunu kelâm ilminin klasik anlayışına uygun olarak inşa etmiştir. Bu anlayış varlığın vâcib/kadîm-mümkin/hâdis olmak üzere çift kutuplu bir yapısı olduğu esasına dayalıdır ve varlıktaki vâcib kutbunun vücûbunun varlıktan değil mâhiyetten ileri geldiği ilkesi ekseninde inşa olunmuştur. Bu bağlamda Sabri Efendi kelâmın âlem tasavvuru açısından çeşitli sorunlara yol açtığı düşüncesinden hareketle tek kutuplu varlık tasavvurunun bir yansıması olarak kabul ettiği vahdet-i vücûd anlayışını eleştirmiştir.

Sabri Efendi'nin vahdet-i vücûda yönelik bu eleştirileri onun magnum opus'u diyebileceğimiz *Mevkîfu'l-akl ve'l-ilm ve'l-âlim min Rabbi'l-Âlemîn ve ibadihi'l-mürselîn* isimli muhalled eserinin üçüncü cildinde yer alır. Sabri Efendi kendisini tasavvuf karşıtı olarak konumlandırmaksızın kelâm paradigmasına uygun bir çerçevede vahdet-i vücûd problemini inceler. Ona göre vahdet-i vücûd anlayışı tasavvufun ecnebî felsefelerle imtizâcından teşekkül

etmiştir. Dolayısıyla tasavvuf kaynaklı değil felsefe kaynaklı bir sapmadır¹ ve bütün sûfler tarafından benimsenmemekte hatta İmâm-ı Rabbânî (ö. 1034/1624) gibi bazı sûfler tarafından reddedilmektedir. Bu nedenle Sabri Efendi vahdet-i vücûd ile başta Spinoza (1632-1677) gibi batılı filozoflar tarafından temsil edilen panteizm anlayışı arasında paralellikler görür.

Sabri Efendi'ye göre vahdet-i vücûd metafiziğinin temel ilkesi kabul edilen Tanrı'nın zâtının mutlak vücûd olması görüşü İbn Sînâcî (ö. 428/1037) Tanrı'da zât-vücûd ayniyeti ve Tanrı'nın zâtının sırf vücûd olması² anlayışının doğal sonucudur.³ Bu nedenle Sabri Efendi vahdet-i vücûd anlayışını çökertmenin onun asıl dayanak noktası olduğunu iddia ettiği Tanrı'nın zâtının sırf vücûd olması ilkesini geçersiz kılmaya bağlı olduğunu savunur. Dolayısıyla hemen bütün eleştirilerini mâhiyetten mücerred olarak vücûdun hâriçte mevcûdiyetinin imkânsızlığı iddiası çerçevesinde temellendirir.

Sabri Efendi'nin bu genel çerçeve içerisinde sunmaya çalıştığımız görüşleri yazımız içinde üç ana bölüm etrafında değerlendirilecektir. İlk bölümde Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi'nin vahdet-i vücûd eleştirilerinin tarihsel ve teorik arka planı ele alınacaktır. Bunun ardından Sabri Efendi'nin varlık görüşü değerlendirilecek ve son olarak üçüncü bölümde ise vahdet-i vücûda yönelik eleştirilerine yer verilecektir. Sabri Efendi'nin vahdet-i vücûd eleştirileri iki ana başlık çerçevesinde incelenecektir. Bunların ilkinde vahdet-i vücûdca ontolojiye yönelik eleştiriler ele alınacaktır. Bu bağlamda Sabri Efendi bir taraftan kelâm ilminin paradigmasına uygun biçimde vücûdla ilgili genel hükümleri dikkate alarak sûflerin vücûdun hâriçte mevcûdiyeti iddialarını geçersiz kılmaya çalışır. Diğer yandan ise vücûd ile vâcib arasında kurulan eşitliği ortadan kaldırmak amacıyla Tanrı'nın zâtının vücûd olduğunu kabul ettiğimiz takdirde ortaya çıkacak olan teolojik sorunları ileri sürerek vücûdun vâcibe eşitlenmesi durumuna yönelik itirazlarını sıralar. Ontolojik açıdan vahdet-i vücûda yönelik itirazları arasında âlemin gerçek varlık sahibi oluşu da önemli bir yer tutmaktadır. Sabri Efendi âlemin vücûdunun hayal olmasına da itiraz ederek onun hakîkî bir varlığa sahip bulunduğunu savunarak vücûdun tekliği iddiasını geçersiz kılmayı hedefler.

Sabri Efendi'nin eleştirilerinin ikinci yönünü ise vahdet-i vücûdun epistemik zemini teşkil eder. Sûflerin vahdet-i vücûdu kabule dayanak olarak gördükleri mistik fenâ tecrübesinin ontolojik bir gerçekliğinin bulunmadığını kanıtlamak ve böylece fenâyâ dayalı olarak ileri sürülen tek vücûd anlayışını geçersiz kılmayı hedefleyen Sabri Efendi'nin konu hakkında vahdet-i vücûdu eleştiren sûflerin görüşlerine başvurduğu ve vahdet-i vücûda karşın vahdet-i şuhûdu savunduğu görülmektedir.

---

¹ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-akl ve'l-ilm ve'l-âlim min Rabbi'l-Âlemîn ve ibadihi'l-mürselîn*, (Beirut: Dâru'l-ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1401/1981), 3/93, 97.

² İbn Sînâ, *eş-Şifâ: el-İlâhiyyât*, (Kahire: 1960), 2/345-346.

³ Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/99.

1. MUSTAFA SABRİ EFENDİ'NİN VAHDET-İ VÜCÛD ELEŞTİRİLERİNİN TEORİK VE TARİHSEL ARKA PLANI

Vahdet-i vücûd, benzerine Hint ve Çin gibi kadim medeniyetlerin düşünce geleneklerinde⁴ hatta geç antikite ve ortaçağda yaşamış Yahudi ve Hıristiyan mistiklerinde⁵ de rastlayabileceğimiz İslâm düşünce geleneği içerisinde geliştirilmiş monistik bir âlem tasavvurudur.⁶ Bu tasavvur sistematik olarak ifâde edildiği ilk günden itibaren çeşitli tartışmaların odağında yer almıştır.⁷ Mustafa Sabri Efendi'nin bu tartışmalar içerisindeki yerini tespit için öncelikle vahdet-i vücûdun genel çerçevesinin ortaya konması ve bu bağlamda ortaya çıkan polemiklerin sınıflandırılması yerinde olacaktır.

Yukarıda da zikrolunduğu üzere vahdet-i vücûd, her ne kadar kökleri daha ilk dönem sûffilerine kadar geri götürülebilir olsa da çoğunlukla İbnü'l-Arabî ve takipçileri tarafından sistematik hâle getirilmiş bir âlem tasavvurudur.⁸ Bu âlem tasavvuru belirli bir metafizik sisteme ve bu metafizik sistemi temellendiren bir epistemolojiye dayalı olarak geliştirilmiştir. Bu tasavvurun dayandığı en temel ilkeler ise Tanrı'nın eşyanın hakikatlerinin hakikati olması ve ister duyularla algılanan isterse akılla idrâk edilen kısımlar olsun bütünüyle âlemin hayal olması ilkeleridir. Bu iki ilke kaçınılmaz olarak duyular ve aklın inşa ettiği âlem tasavvurlarından farklı bir âlem tasavvurunu doğurmuştur.

Peki, bu iki temel ilke ne anlam ifade etmektedir? Bu soruya verilecek cevap aynı zamanda vahdet-i vücûda yönelik eleştirilerin de ana hatlarını ortaya çıkaracaktır. Öncelikle Tanrı'nın eşyanın hakikatlerinin hakikati olması ilkesini ele alalım. Bu metafizik ilke doğrultusunda Tanrı, âlemdeki her şeyin kaynağı hatta âlemdeki her şeyle tecellî eden tek unsurdur. Âlemde iyi ve kötü, güzel ve çirkin, faydalı ve zararlı gibi tasnif edilebilecek birbirine zıt her ne varsa bu tek ilkeye ait sonsuz imkânların farklı mertebeler ve itibarlara göre tecellisinden ve sûretlenmesinden başka bir şey değildir. Âlemdeki her şeyin tek bir aslın farklı görünüşleri konumuna indirgenmesi doğal olarak âlemdeki birbirinden farklı nesnelere gerçeklikleri sorununu gündeme getirir. Vahdet-i vücûd âlem tasavvuru, bu sorunu âlemin duyu ve akıl planında bir karşılığı bulunmakla beraber nefsü'l-emrde bir gerçekliğe sahip olmadığı dolayısıyla gerçekte bir hayalden ibâret olduğu formülüyle aşmaya çalışır. Bu ilke aynı zamanda vahdet-i vücûd âlem tasavvurunu doğuran epistemoloji ile de paraleldir. Buna göre

---

⁴ Hint monistik âlem tasavvuru olan Advaita Vedanta hakkında geniş mâlûmât için bkz. T. M. P. Mahadevan- S. Radhakrishnan, *The Philosophy Of Advaita*, (Madras: Ganesh & Co. (Madras) Private Ltd., 1957); Çin monistik âlem tasavvuru Tao için bkz. Toshihiko Izutsu, *Sufism and Taoism: A Comparative Study of Key Philosophical Concepts*, (California: University of California Press, 1984).

⁵ Söz gelimi hemen hemen Hz. İsa ile çağdaş olan Yahudi filozof Philon monistik bir âlem tasavvuruna sahiptir. Onun sistemi Neo-Platoncu olmakla birlikte Yahudi dînî düşüncesiyle bütünleştirilmiş bir monizmdir. (Hakkında geniş bilgi için bkz. Harry Austryn Wolfson, *Philo: Foundations of Religious Philosophy in Judaism, Christianity and Islam*, (Cambridge-Massachusetts: Harvard University Press, 1962). Hıristiyan mistik düşüncesi içinde de Dionysios Areopagite, İtirafçı Maximus, Eriugena vb. isimler monistik âlem anlayışının önemli temsilcileridirler.

⁶ Vahdet-i vücûdun İslâm öncesi kaynakları hakkında bir değerlendirme için bkz. Mahmud Erol Kılıç, *Şeyh-i Ekber*, (İstanbul: Sûfi Yayıncılık, 2009), 94-144.

⁷ Tartışmalar hakkında bkz. Muhammed Bedirhan, *Vahdet-i Vücûdu Savunmak*, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019).

⁸ William Chittick, *Varolmanın Boyutları*, çev. Turan Koç, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1997), 273-299.

duyular ve akıl hakîkatin bilgisini bize tam olarak vermezler. Biz hakîkatin bilgisine ancak sülûk ve fenâ yoluyla ulaşabiliriz. Fenâ neticesinde sâlik kendi değişmez hakîkati olan ve Allah'ın ilmindeki bir belirlenimden ibâret bulunan aslını keşfeder. Bu keşfin sâyesinde her şeyin aslında tek bir asıldan kaynaklandığını ve bu aslın farklı mertebelerde kendisini tecellî ettirdiğini, kendisi dâhil her şeyin bu asılla kâim olduğunu ve o asıl olmaksızın gerçekte yokluktan başka bir şey olmadığını kavrar.⁹

Vahdet-i vücûdca âlem tasavvurunun dayanağı olan bu iki ana ilke Tanrı'nın zâtının sırf ve mutlak vücûd olması ve bu nedenle vücûdun vücûbu, hâriçte mevcûdiyeti, birliği ve müşahhaslığı gibi ontolojik ilkeler vâsıtasıyla metafizik açıdan temellendirilir. Dolayısıyla bu sistemde vücûd yalnızca kavramsal bir düzeye değil aynı zamanda hakikat düzeyine sahiptir. Yani vücûdun biri husûl, tahakkuk, kevn, a'yânda bulunuş gibi masdarî bir anlamı diğeri ise Tanrı'nın zâtına karşılık gelen hakikat-zât anlamı olmak üzere iki farklı anlam düzeyi vardır. Bunun sonucunda vahdet-i vücûdcular Tanrı'nın zâtını mutlak ve sırf vücûd kabul etmişlerdir. Bunun nedeni sûfilere Tanrı'nın zâtı ile vücûd arasında varsaydıkları benzerliklerdir. Burada daha çok Tanrısal zâtî ihâta ile vücûdun kavramsal ihâtası dikkat çeker ve devreye Tanrı'nın zâtının eşyânın hakikatlerinin hakikati olması ilkesi girer. Şöyle ki, vücûd en geniş kapsamlı kavram olması nedeniyle her şeyi kuşatmakta olduğu için bu bakımdan bütün hakikatlerin hakikati olması dolayısıyla onların tamamını kuşatan Tanrı'nın zâtı ile aralarında bir benzerlik yönü bulunmaktadır. Yine her şeyin hâriçte vücûdla mevcûd durumuna gelmesi dolayısıyla eşyânın kendisiyle mevcûd durumuna geldiği şey olan vücûdun hâriçte mevcûdiyet bakımından evleviyet sahibi olması da gerekmektedir. Öte yandan kavramsal düzeyde bile olsa vücûd, ictimâ-ı nakîzayn ve inkılâb-ı hakâyık gibi aklen muhâl iki unsur dolayısıyla kendisinde asla adem bulunmayan, adem tarafından öncelenmeyen ve asla ademe dönüşmeyen bir yapıya sahiptir. Bu nedenle vahdet-i vücûdcular bunun hâriçteki karşılığının Tanrı'ya işâret ettiğini düşünerek vücûdun Tanrı'nın zâtı olduğunu savunmuşlardır. Vücûd ile Tanrı'nın zâtı arasındaki bu benzerlik kaçınılmaz olarak vücûdun vücûbunu, hâriçte mevcûdiyetini, müşahhaslığını ve birliğini beraberinde getirmiştir. Ayrıca Tanrı'nın eşyânın hakikatlerinin hakikati olması dolayısıyla onlarla dilediği şekilde tecellî ediyor olması da Tanrı'nın zâtına işâret etmekte olan bu vücûdun kayıtsızlık kaydı dâhil hiçbir kayıtla kayıtlanan bir vücûd yani mutlak vücûd olmasını da zorunlu kılmıştır.¹⁰

İşte yukarıda kısaca özetlemeye çalıştığımız vahdet-i vücûd adıyla anılan bu âlem tasavvuru İslâm düşünce geleneğinin çeşitli okullarının mensupları tarafından eleştirilmiştir. Genel itibâriyle bu eleştiriler Meşşâî filozoflar, kelâmcılar, selefi akîde mensupları ve fakihler tarafından yapılmıştır. Eleştiriler arasında bir takım benzer unsurlar bulunsa da farklı paradigmalardan ürünleri olmaları dolayısıyla tam bir bütünlük arz etmez. Söz gelimi, felâsifenin vahdet-i vücûda yönelttiği eleştiri daha çok kendi sistemleriyle çelişen yönleri bakımındandır. Bu nedenle fukahânın vahdet-i vücûd eleştirilerinde gördüğümüz meselâ ibâhîlik yahut nassı

⁹ Toshihiko İzutsu, *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar Kavramlar*, çev. Ahmet Yüksel Özemre, (İstanbul: Kaknüs Yayıncılık, 1999), 21-42.

¹⁰ Haydar Âmulî, *Nakdu'n-Nukûd fî Ma'rifeti'l-Vücûd -Câmiu'l-Esrâr* ile birlikte-, (Tahran: Encümen-i İnan-Şinâî-yi Fransa, 1989).

tahrîf gibi suçlamaları barındırmaz. Kelâmcıların vahdet-i vücûd eleştirileri felâsifenin eleştirilerine yaklaşırken selefi akîde mensuplarının eleştirileri fukahânın eleştiri diline daha yakındır. Bu genel çerçeve üzerinden bakıldığında Sabri Efendi'nin eleştirileri kelâmcıların geleneksel eleştirileri ile hemen hemen bütünüyle uyum içersindedir. Dolayısıyla onun vahdet-i vücûd eleştirilerinde önemli bir vahdet-i vücûd karşıtı kelâmcı olan Sadeddin Teftâzânî'den (ö. 792/1390) büyük ölçüde etkilendiği görülmektedir. Diğer taraftan Teftâzânî'nin önde gelen öğrencilerinden Alâeddin Buhârî'nin vahdet-i vücûd eleştirilerinden de faydalanmıştır. Buhârî'nin söz konusu eleştirilerini ifâde ettiği eseri *Fâzihatü'l-Mülhidîn*'i incelediği anlaşılan Sabri Efendi'nin eserin Teftâzânî tarafından yazıldığını düşündüğü görülmektedir. Bu iki kelâmcının yanı sıra bir sûfi olarak vahdet-i vücûdu eleştiren İmâm-ı Rabbânî'nin görüşlerine de geniş biçimde yer veren Sabri Efendi böylece hem burhânî hem de irfânî yöntem çerçevesinde vahdet-i vücûdun epistemolojik dayanaklarını yıkmayı ve varlıktaki çift kutupluluğun ve Tanrı'nın zâtının mutlak vücûd olmadığının hem kelâmî hem tasavvufî açıdan kanıtlanmasını hedeflemiştir.

Sabri Efendi'nin eleştirilerinde birkaç önemli vahdet-i vücûdçu sûfi ile bu görüşe yakın olan filozof dikkat çeker. Bunların başında İbnü'l-Arabî vardır. Sabri Efendi *Fusûs*'ta şerfata aykırı bulunan görüşlerin temelinde yatan ana düşüncenin vahdet-i vücûd olduğunun farkındadır¹¹ ve bundan dolayı ittihâdiyye tâifesinin reisi diye adlandırdığı¹² İbnü'l-Arabî'ye karşı buğzunu gizleme ihtiyacı hissetmez. Başta *Mevkîfu'l-Akl* olmak üzere çeşitli eserlerinde İbnü'l-Arabî'ye ait çeşitli fikirleri çürütmeye çalışır. Dolayısıyla vahdet-i ilâh anlayışına sahip olması cihetiyle tevhid açısından,¹³ mâhiyetlerin mec'ûliyeti konusunda gayr-i mec'ûliyeti savunması nedeniyle kader anlayışı bakımından¹⁴ ve cehennem azabının sona ereceği iddiası nedeniyle de hulûd-i nâr problemi bakımından¹⁵ eleştirdiği İbnü'l-Arabî'yi vahdet-i vücûd açısından da eleştirmekten geri durmaz ve onu Kur'ân'ın âyetlerini dahî bilmemekle ithâm eder.¹⁶

Sabri Efendi vücûdun hâriçte mevcûdiyeti, vücûbu, birliği, mutlaklığı gibi vahdet-i vücûda dair temel ilkeleri büyük ölçüde Haydar Âmilî'ye ait *Nakdu'n-Nukûd* isimli eserden takip etmiştir. Bununla beraber muhtemelen kütüphanelerde bu eserin Vahdet-i Vücûd Risâlesi şeklinde ve Bahâeddin Âmilî üzerine kaydedilmesi dolayısıyla Sabri Efendi Haydar Âmilî (ö. 787/1385'ten sonra) yerine Bahâeddin Âmilî'yi zikreder.¹⁷

Vahdet-i vücûd konusunda eleştirisinin kaynakları arasında Molla Sadrâ (ö. 1050/1641) da yer alır. Asâletü'l-vücûd anlayışı dolayısıyla Sadrâ'yı vahdet-i vücûdun bir müdâfii gibi gören Sabri Efendi, çoğunlukla vahdet-i vücûda delil olarak sunulan birçok hususta Sadrâ'nın Esfâr'ına atıflar yapar. Yine vahdet-i vücûdun ilkelerini açıklamaları ya da bir şekilde savunmaları

¹¹ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/94.

¹² Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/184.

¹³ Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/265.

¹⁴ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Beşer tahte Sultânî'l-Kader*, (Kahire: el-Matba'atu's-Selefiyye, 1352), 267-268.

¹⁵ Mustafa Sabri Efendi, *Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi*, (Dârü'l-hilâfetalıyye: Evkaf-ı İslâmiyye Matbaası, 1335-1337), 156-162.

¹⁶ Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/89-90.

¹⁷ Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/216.

nedeniyle Molla Câmî (ö. 898/1492), Gelenbevî (ö. 1205/1791), Nablûsî (ö. 1143/1731) ve İsmail Fennî Efendi (1855-1946) gibi zevâtın da Sabri Efendi'nin reddiyesinin fonunu oluşturdukları söylenebilir. Öte yandan özellikle azabın sürekliliğinin reddi konusunda görüşleri ile dikkat çeken Musa Cârullah (1875-1949) da Sabri Efendi'nin vahdet-i vücûd reddiyesinin tarihsel arka planında yer alan önemli bir figürdür.

2. MUSTAFA SABRÎ EFENDİ'NİN VARLIK ANLAYIŞI

Sabri Efendi aşağıda açıklayacağımız üzere müteahhirîn kelâm ulemâsının mâhiyet-vücûd ilişkisi konusundaki bazı görüşlerine itirazları olsa da¹⁸ kelâmın Îcî (ö. 756/1355), Teftâzânî ve Cürcânî (ö. 816/1413) tarafından temsil edilen klasik ontolojisini hemen hemen benimsemektedir. Bu ontoloji varlığın iki ana kutuplu olduğu bir sistemdir. Varlığı kendisinden önce hiçbir şeye bağlı olmayıp kendi zâtının gereği olan Tanrı yani kadîm ve varlığı sonradan meydana gelen ve yokluk tarafından öncelenen mahlûkât-âlem yahut hâdisler bu sistemde yer alan iki ana unsurdur. Varlık/vücûd, yalnızca kavramsal bir düzeye sahip olup kevn, a'yânda bulunuş, sübût demek olan masdarî anlamıyla kadîm ile hâdisler arasında mânen müşterektir. Tanrı'nın veya başka herhangi bir şeyin hakîkati olma anlamında bir hakikat düzeyi yoktur. İkinci makullerden olması dolayısıyla küllî bir kavramdır ve bu nedenle asla dış dünyada bir gerçekliğe karşılık gelmez. Efrâdına teşkîk ile söylenir. Bu nedenle bir tür sıfattır. Vücûd hem kadîmde hem de hâdiste zâta zâiddir. Aradaki ayrışma Tanrı'nın zâtının zorunlu olarak vücûdunu gerektirmesine karşın hâdislerin zâtları böyle bir zorunluluk taşımazlar. Aksine onlar müreccihin tercihine bağlı olarak dış dünyada varlık kazanırlar. Dolayısıyla Tanrı'nın zâtı, filozofların ve vahdet-i vücûduların mâhiyetsiz sırf veya mutlak vücûd olma iddialarının aksine kendi vücûdunu zorunlu olarak gerektiren bir mâhiyettir.¹⁹ Sabri Efendi, Tanrı'nın zâtının vücûdunu zorunlu olarak gerektiren bir mâhiyet olduğu konusunda oldukça ısrarcıdır. Öyle ki, bu fikrin aslında filozofların da görüşü olduğunu ileri sürmekten çekinmez.²⁰ Nitekim aşağıda da dikkat çekeceğimiz üzere bu iddiasını temellendirmek adına çeşitli gerekçeler getirdiğine şahit oluruz. Bunlar aynı zamanda onun vahdet-i vücûd eleştirisinin ana eksenini teşkil eden argümanlardır. Zîrâ Sabri Efendi vahdet-i vücûdun felsefenin Tanrı'nın zâtının mâhiyetsiz sırf vücûd olması teorisi üzerine kurulu olan bir sistem olduğunu iddia etmektedir. Bu nedenle bu temel yıkıldığı ve Tanrı'nın vücûdunu zorunlu olarak gerektiren bir mâhiyet olduğu ortaya çıktığı vakit vahdet-i vücûdun da temelsiz kalıp çökeceği düşüncesindedir.

3. MUSTAFA SABRÎ EFENDİ'NİN VAHDET-İ VÜCÛD ELEŞTİRİSİ

Yukarıda da zikrettiğimiz üzere Sabri Efendi'nin eleştirileri biri ontolojik diğeri ise epistemik olmak üzere iki ana yöne sahiptir. Dolayısıyla da eleştirilerini bu iki ana yön çerçevesinde iki ana başlık altında ele almak daha mâkul görülmektedir. Bu bağlamda ontolojik açıdan eleştiriler başlığımız altında umûr-i âmmeden vücûda ve mâhiyete ait genel hükümler ile ilgili eleştiriler; teolojik açıdan yöneltilen eleştiriler; kozmolojik açıdan yöneltilen eleştiriler olmak üzere üç alt başlık yer almaktadır. Bu alt başlıklarda vücûdun hâriçte mevcûdiyeti, vücûd-

¹⁸ Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/99, 131-132, 136.

¹⁹ Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/98.

²⁰ Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/125.

mâhiyet ilişkisi, vâcib-vücûd eşitliğinin yol açacağı sorunlar, Tanrı-âlem ilişkisinin tabiatı, âlemin hakîkî bir varlığının olduğunun kanıtlanması, cevher isbâtı, sürekli yeniden yaratılış tezinin çürütülmesi gibi hususlara değinilecektir.

İkinci ana başlığımız ise Sabri Efendi'nin epistemolojik açıdan vahdet-i vücûda yönelttiği eleştirilerden oluşur. Bu bağlamda Sabri Efendi'nin vahdet-i vücûdun felsefî bir görüş olduğu keşfe dayanmadığı, bir yanlısı olduğu, fenânın ontolojik bir yönünün bulunmayıp psikolojik bir hâl olduğu ve aklın ötesine geçme iddiasına karşın aklın üstünlüğü hakkındaki görüşleri ele alınacaktır.

3.1. Sabri Efendi'nin Ontolojik Açıdan Vahdet-i Vücûda Yönelttiği Eleştiriler

Sabri Efendi vahdet-i vücûd ontolojisinin temel ilkelerini vücûdun hâriçte mevcûdiyeti, Tanrı'nın sırf vücûd olması ve âlemin vücûdunun Tanrı'nın vücûduna eşitlenmesi görüşleri olduğunu düşünerek bu ilkeleri sarması hedeflemiştir. Bu üç ilke ise genel itibarıyla vücûda ait hükümler, Tanrı ve âlem alanları ile ilgilidir. Bu nedenle eleştirileri bu üç başlık altında toplamak mümkündür.

3.1.1. Umûr-i Âmme Ait Genel Hükümler Bağlamındaki Eleştiriler

Sabri Efendi'nin eleştirilerini incelediğimizde bunların bir kısmının vücûd, mâhiyet vb. umûr-i âmme bahisleriyle yakından ilgili olduklarını müşâhede ederiz. Bu çerçevede eleştirilerinin geri planında kelâmcılara ait vücûdun umûr-i âmmeden, ikinci akledilirler kategorisinden, itibârî, hâriçte mevcûdiyeti olmayan bir kavramdan ibâret olduğu fikrinin yatığını söylemek yerinde olacaktır. Bunun yanı sıra mâhiyetle ilgili konularda da vahdet-i vücûda yönelik eleştirileri bulunmakta olup bu konuda da yine benzer bir arka plana sahiptir. Ona göre Tanrı'nın zâtı ile vücûdu aynı şey olmayıp kelâmcıların tespit ettikleri üzere Tanrı'nın zâtı vücûdunu zorunlu olarak gerektiren bir şeydir. Vücûbu da buradan kaynaklanmaktadır. Öte yandan mümkünlerin mâhiyetlerinin mec'ûl olup olmamaları problemi de yine Sabri Efendi'nin vahdet-i vücûd eleştirilerinde öne çıkan itiraz noktaları arasındadır. Sabri Efendi bu konuda da kelâmın klasik görüşüne bağlıdır ve mâhiyetlerin bir câ'ilin ca'li neticesinde meydana geldiklerini savunur.

Yukarıda zikrettiğimiz çerçevede Sabri Efendi'nin vahdet-i vücûda yönelik vücûd üzerinden yönelttiği eleştirileri ele alacak olursak bunların başında vücûdun hâriçte mevcûdiyeti ilkesi yer alır. Kelâm ulemâsı tarafından ısrarla itibârî ve küllî kabul edilen vücûdun vahdet-i vücûdu benimseyenler tarafından hakîkî ve müşahhas bir şey kabul edilmesi ve vâcibe eşitlenmesi dolayısıyla vahdet-i vücûd ontolojisinin bel kemiğini vücûdun hâriçte müşahhas olarak mevcut olması ilkesi teşkil etmektedir. Dolayısıyla Sabri Efendi bu görüşü çürütmek için çeşitli argümanlara başvurmuştur. Vahdet-i vücûdu benimseyen sûfiler vücûdun hâriçte mevcûdiyetini onun vücûbu gerektiren bir tabiatı bulunduğu düşüncesinden hareketle temellendirirler. Zîrâ vücûd, her şeyin kendisi ile dış dünyada varlık kazandığı şey olması dolayısıyla mevcûdiyetin ilkesi konumundadır. Bu durum vücûdun hâriçte mevcûdiyetini kabul edenler tarafından vücûdun kavramsal düzeyinin yanı sıra dış dünyada da bir gerçekliğe işâret etmesini şeklinde yorumlanır. Burada dikkat çeken husus vücûd ile adem arasındaki ilişkidir. Vücûd ile adem kavramları arasındaki ilişki iki nakîz arasındaki ilişkidir. Dolayısıyla iki nakîz

arasındaki ilişkiyi belirleyen ictimâ olmama, birbirine dönüşmeme, birbirinin illeti olmama hükümleri dolayısıyla vücûd ademle cem olmaz, ademe dönüşmez ve adem vücûdun illeti olamaz. Bütün bu durumlar dolayısıyla vücûdun vâcib bir tabîata işâret ettiği ve nefsi'l-emrde bir gerçeklik taşıdığı vahdet-i vücûdular tarafından savunulur. Daha sonra hâriçte mevcûdiyet hükmü üzerine birlik ve müşahhaslık gibi hükümler de binâ edilir.²¹

Sabri Efendi vücûdun hâriçte mevcûdiyetiyle ilgili bütün bu gerekçelendirmelere karşı çıkar. Kelâmcılar tarafından vücûdun hâriçte mevcûdiyetine karşı ileri sürülen temel argüman olan vücûdun ma'kûlât-ı sâniyyeden, efrâdı beyninde mânen müşterek bir küllî kavram olması onun da başvurduğu temel itirazlardandır. Bunun yanı sıra Sabri Efendi vücûdun hâriçte mevcûdiyeti konusunda diğer reddiyelerden farklı olarak felâsifenin Tanrı'nın zâtını sırf vücûd kabul etmesi dolayısıyla mâhiyetsiz sırf vücûdun dış dünyada mevcûdiyeti konusunu da bu husus çerçevesinde değerlendirir. Ona göre ister mutlak olsun ister sırf vücûd-i hâs olsun hiçbir şekilde dış dünyada mâhiyetten mücerred bir vücûd bulunmaz.²² Öte yandan vücûdun hâriçte müşahhas olarak bulunmasının önünde ona göre en büyük engel yine vücûdun küllîlik özelliğidir. Zîrâ küllî olan bir şey ya dış dünyada hiçbir karşılığı bulunmayan zihnî bir şeydir veya dış dünyada efrâdı beyninde müşekkek veya mütevâtî bir biçimde dağılmış bir şeydir. Bu şekilde dağılma ise müşahhaslık ile çelişmektedir. Dolayısıyla ikinci makullerden sayılan vücûd müşahhas olarak dış dünyada mevcut olamaz.²³

Sabri Efendi vücûdun hâriçte mevcûdiyeti konusunda ileri sürülen her şeyin vücûdla kâim olması dolayısıyla vücûdun hâriçte mevcûdiyete her şeyden daha öncelikli olması durumunu inceler. Ona göre bu iddia vücûdun hâriçte mevcûdiyetini kanıtlamaya yeterli değildir. Şöyle ki, bu iddiayı ileri sürenler her şeyin hâriçte mevcûdiyetinin vücûdla gerçekleştiğini vücûdun ise kendisi ile mevcûd olduğunu savunmaktadırlar. Bu durumda gülen kişi de gülme ile gülmektedir. Gülme ise kendi zâtıyla gülmektedir. Ya da koşan kişi koşma ile koşmaktadır. Koşma ise kendi zâtıyla koşmaktadır. Bu durumun saçmalığı ortadadır. Dolayısıyla buradan hareket ederek vücûdun hâriçte mevcûdiyeti kanıtlanamaz. Bunun yanı sıra Sabri Efendi'ye göre hem felâsifenin hem de vahdet-i vücûduların temel aldıkları her şeyin vücûdla kâim olması iddiası da doğru değildir. Çünkü vücûd sadece ve sadece dış dünyada tahakkuk etme ve husûl bulma anlamları içeren bir kavramdan başka ontolojik bir karşılık taşımamaktadır. Bu yüzden her şeyin vücûdla mevcûd olduğu ve vücûdun da kendi nefsi ile mevcûdiyet kazandığı iddiasından hareketle vücûdu Tanrılık tahtına yüceltmek ve onu Tanrılaştırmak sakıncalıdır.²⁴

Vücûdun hâriçte mevcûdiyetini inkâr sadedinde Sühreverdî'ye (ö. 587/1191) de atıf yapan Sabri Efendi, Molla Sadrâ'nın konuya ilişkin görüşünü Sühreverdî'nin meşhur itirazı ile karşılar. Ona göre vücûdun her şeyi mevcut kılan ilke olmasından dolayı mevcûdiyet konusunda en hak sahibi şey olması konusunda Sadrâ'nın ileri sürdüğü bu görüş genel itibâriyle vücûdî felsefenin genel kabulü olmakla birlikte onlara bu konuda yalnızca Sühreverdî itiraz etmiştir.²⁵

²¹ Konuya dair etraflı bir tahlil için bkz. Âmulî, *Nakdu'n-Nukûd*, 623-628.

²² Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/200, 209.

²³ Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/156-157.

²⁴ Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/253.

²⁵ Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/225.

Sabri Efendi vahdet-i vücûdun temel dayanağı olan vücûdun hâriçte mevcûdiyeti ilkesinin filozofların Tanrı'da zât-vücûd birliği anlayışından doğduğunu düşündüğü²⁶ için bu anlayışı geçersiz kılmak maksadıyla bütün gücüyle çabalar. Dolayısıyla onun nazarında vücûdun hâriçte mevcûdiyeti problemi bir yönü ile vücûd-mâhiyet ilişkisi ile ilgilidir. Sabri Efendi, kelâmcıların en azından hatırı sayılır bir kısmının vücûd-mâhiyet ilişkisi hususunda vücûdun her mevcutta zâta zâid olduğu, vücûb ve imkânın ise mâhiyete bağlı olarak ortaya çıktığı görüşünü benimsediklerini düşünmektedir.²⁷

Mustafa Sabri Efendi, vahdet-i vücûdun dayanağı olarak kabul ettiği Tanrı'da vücûd ile zâtın birliği fikrini yıkmak için öncelikle Tanrı'nın zâtını sırf ve mâhiyetten mücerred bir vücûd olarak kabul edenlerin aynı zamanda Tanrı'nın zâtıyla aynı kabul ettikleri bu vücûdun kevn ve a'yânda mevcûdiyet demek olan intizâi-masdarî anlamdaki mutlak vücûdun efrâdından bir ferd ve vücûd-i hâs olduğunu da kabul etmelerini ele alır. Sabri Efendi'ye göre burada bir tenâkuz vardır. Şöyle ki, bu görüşü savunanlara vücûd-i hâsların birbirinden ayrışmalarının nasıl gerçekleştiği sorulduğunda bunlar mâhiyetlerle ayrıştığını söyleyeceklerdir. Vâcib ile mümkün vücûd arasındaki ayrışma ise onlara göre mâhiyete âriz olma ya da olmama üzerinden gerçekleşmektedir. Sabri Efendi burada vâcib ile mümkün ayrışmasının ancak vücûd-i hâsların tabiatları bakımından gerçekleşeceğini bunun ise ancak vücûd-i hâslardan birinin Tanrı'nın hakikati olmasıyla tamamlanacağını dolayısıyla vücûdlardan hiçbirinin vâcib bir tabiat olmaması gerektiğini ileri sürerek geçersiz kılma yoluna gider. Böylece aynı zamanda mâhiyetten mücerred bir vücûdun dış dünyada bulunmadığını da göstermiş olur.

Öte yandan Tanrı'nın zâtının vücûd olması konusunda ileri sürülen vücûdun kendisinden nefyinin bir şeyin kendisinden nefyinin imkânsızlığı dolayısıyla imkânsız olması nedeniyle imkânsız oluşu dolayısıyla vâcib olması iddiası da Sabri Efendi'ye göre tutarsızdır. Zîrâ bu durumda diğer vücûd-i hâsların da benzer özellikte olması gerekecektir. Bu hususta Tanrı'nın zâtı olan özel vücûdun diğerlerinden farklı olması iddiası tekrar gündeme geldiğinde ise yine yukarıda zikrolunan Tanrı'nın zâtı olan vâcib vücûd-i hâs ile diğer vücûdların birbirinden ayrışması hakkındaki durum söz konusu olmaktadır.²⁸

Tanrı'nın zâtının sırf vücûd olması gerektiği iddiasının dayanaklarından biri olan Tanrı'nın zâtının vücûd ve mâhiyetten müteşekkil olması durumunda bunun terkîbe yol açacağı ve terkîbin ise mâhiyetin tahakkukta vücûda, vücûdun ise urûz konusunda mâhiyete ihtiyaç duyması demek olacağı dolayısıyla Tanrı hakkında câiz olmaması da Sabri Efendi tarafından reddedilir. Ona göre bu gerekçe Tanrı'nın zâtının sırf vücûd olmasını gerektirmemektedir. Zîrâ mâhiyetin tahakkukta vücûda ihtiyacı yoktur. Vücûd tahakkukun kendisidir. Eğer mâhiyetin tahakkukunda vücûda ihtiyacı ile Tanrı'nın zâtının sırf vücûd olmasına delil getirilecek olursa bu durum mâhiyetin tahakkukunda kendi tahakkukuna ihtiyacı demek olacaktır. Bu ise bir şeyin

---

²⁶ Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/99.

²⁷ Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/98-99.

²⁸ Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/102-103.

kendisi üzerine tavakkufu demektir. Dolayısıyla mâhiyet tahakkukunda vücûda muhtaç değildir. Ancak mümkün mâhiyet tahakkukunda mûcîde muhtaçtır.²⁹

Mâhiyetle bağlantılı bir diğer sorun ise ca'î problemidir. Sabri Efendi bu problemi aslında kendi kader görüşü nedeniyle eleştirir. Bu konudaki muhatap büyük ölçüde İbnü'l-Arabî'dir. İbnü'l-Arabî eşyânın hakikatleri yani a'yân-ı sâbitenin hiçbir câ'ilin ca'line konu olmadığını savunmakta buradan hareketle Tanrı'nın yaratmasını yalnızca bir varlık verme işlemine indirgemektedir. Bu durumu Tanrı'nın kudreti açısından tehlikeli sayan Sabri Efendi, bu anlayışı kendi cebrî kader anlayışıyla mütenakız bulmakta ve bunun Tanrı'nın fâil-i muhtâr olmasını tehlikeye soktuğu ve O'nu fâil-i mücbir kıldığını iddia ederek mâhiyetlerin mec'ûliyetini benimser.³⁰

3.2. Teolojik Açıdan Yöneltilen Eleştiriler

Sabri Efendi'nin eleştirileri incelendiğinde onun aslında vahdet-i vücûdu eleştirmesinin arka planında bu görüşün kabulünün yaratacağını düşündüğü teolojik mahzurların yattığı görülür. Burada iki ana husus dikkat çeker ki, bunların biri Tanrı'nın zâtının sırf vücûd olması ile ilgili hususlardır. Bu bağlamda sûfiler ile filozoflar aynı eleştirilere muhataptırlar. Diğer ise sûfilerin Tanrı'nın zâtı hakkında mutlak vücûd demeleri dolayısıyla yalnızca sûfilere yöneltilen eleştirilerdir. Bunlara kısaca göz attığımızda Sabri Efendi, vahdet-i vücûdu kabulün bir tür ateizm, panteizm, pankozmizm anlamı taşıdığını düşünmektedir. Ayrıca vücûdun Tanrı'nın zâtına eşitlenmesi durumunda bunun öncelikle Tanrı'nın zâtının bilinirliğine yol açacağı ayrıca her şeyin kendisi vâsıtasıyla kâim olduğu varlık olan Tanrı'nın gayr-i mukavvim itibârî bir kavrama döneceği, Tanrı'nın zâtının mutlak vücûd kabul edilmesi durumunda ise vâcib-mümkün ayrışmasının ortadan kalkarak tenzîh-i ilâh açısından sorunların ortaya çıkacağını ve tevhîdin zarar göreceğini iddia etmektedir. Öte yandan Tanrı-âlem münâsebeti açısından da Tanrı'nın hâlik oluşunu yoktan yaratma şeklinde anlamaktan dolayı vahdet-i vücûdun zuhûrcu yaratma anlayışını sakıncalı kabul eder ve Tanrı-âlem ilişkisinin vahdet-i vücûduların iddia ettiği gibi bir cevher-araz ilişkisi değil yaratan-yaratılan ilişkisi olduğunu savunur. Ayrıca mâhiyetlerin ca'li konusunda da dikkat çekildiği üzere vahdet-i vücûd sistemi Tanrı'yı fâil-i mecbûr durumuna düşürmektedir.

Sabri Efendi'ye göre vahdet-i vücûdu kabul Tanrı'nın inkârı anlamı taşımaktadır. Zîrâ vahdet-i vücûda göre Tanrı'nın zâtı sırf ve mutlak vücûd kabul edilmektedir. Hâlbuki ne sırf ne de mutlak olarak vücûdun dış dünyada bir gerçeklik sahibi olması düşünülemez. O itibârî bir kavramdır. Dolayısıyla bu kavram kendi başına kâim olabilen bir şey bile değilken sûfiler onun Tanrı'nın zâtı olduğunu savunmaktadırlar.³¹ Bu durum Tanrı'nın kâin olmaksızın kevn, daha doğru bir ifâde ile kâin olmama şartı ile kevn ve mevcûd olmama şartı ile vücûd olmasına yol açacaktır.³²

²⁹ Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/104-105, 133.

³⁰ Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Beşer*, 275-280.

³¹ Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/111.

³² Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/103. Sabri Efendi'nin bu konuda açık bir saptırma yaptığı görülmektedir. Zîrâ başta Konevî, Kayserî ve Molla Fenârî gibi vahdet-i vücûdu yazarlar vücûd min haysu huve huve kalıbının vücûd lâ bi şart

Sabri Efendi vahdet-i vücûd sisteminin doğal olarak Tanrı'nın âlem dışında bir varlığının bulunmamasını gerektirdiğini savunmaktadır. Dolayısıyla vahdet-i vücûdun ontolojisi panteizm ve pankozmizm yani âlemin Tanrı olması ve âlem dışında hiçbir şey bulunmaması anlayışları arasında gidip gelen sorunlu bir teolojiye sahiptir. Sabri Efendi'ye göre bu teoloji kimi vahdet-i vücûd karşıtları tarafından iddia edildiği gibi hulûl ve ittihâd içermez. Aksine Tanrı'yı âlemlerle özdeşleştirmek ve ardından da âlemi yok saymak vâsıtasıyla Tanrı'yı inkâr etmek gibi daha da tehlikeli bir anlayışa yol açar.³³ Zîrâ sûfiler âlemi mevcûdiyetini kabulle birlikte onun gerçekte Allah olduğunu söyleyerek inkâr etmeleri nedeniyle Tanrı ile âlemi özdeşleştirmekte ve panteizme gitmektedirler. Panteizm ise Schopenhauer'ın (1788-1860) da belirttiği üzere Tanrı'yı nazikçe inkârdan başka bir şey değildir.³⁴ Öte yandan sûfiler âlemi hayal kabul ederek onun bir gerçeklik taşımadığını savundukları için önce Tanrı'yı âlemlerle özdeşleştirip sonrasında âlemi inkâr ile Tanrı'yı inkâr etmektedirler. Hâlbuki âlemin vücûdu isbât-ı vâcib için gereklilik arz etmektedir ve onu inkâr Tanrı'yı da inkâr anlamı taşımaktadır.³⁵

Vahdet-i vücûdun teolojisi müşahhas olması gereken Tanrı'nın gayr-i müşahhas bir şey durumuna düşmesi tehlikesi de taşır. Şöyle ki, sûfiler vahdet-i vücûdu kabul etmekle, Tanrı'nın zâtının mutlak vücûd olduğunu ve bu vücûdun müşahhas olduğunu söylemekle Tanrı'yı bu duruma düşürürler. Sabri Efendi'ye göre batı felsefesinde XIX. asırda Tanrı hakkında iki farklı anlayış ortaya çıkmış biri Onun müşahhaslığına diğeri ise gayr-i müşahhaslığına kâil olmuşlardır. Ancak hiçbiri bu iki görüşü cem etmeyi düşünmemiştir. Sûfiler ise onlardan önce bu iki görüşü birleştirerek vahdet-i vücûdun ne denli akıl dışı bir husus olduğunu âdetâ kanıtlamışlardır.³⁶

Yine Sabri Efendi, Tanrı'nın zâtının mutlak vücûd kabul edilmesi durumunda bu anlayışın vâcib-mümkün ayrışmasını ortadan kaldırdığı için çeşitli teolojik sorunlara yol açacağını savunmaktadır. Bu konuda vahdet-i vücûdu reddeden seleflerinin iddialarını tekrar ederek böyle bir kabulün her şeyi tanrılaştıracağını, şirke yol açacağını, tevhidi zedeleyeceğini iddia eder.³⁷ Zîrâ Sabri Efendi'ye göre vahdet-i vücûdu savunanlar Allah'ın vücûdunu mutlak kabul ettikleri için bunun her vücûdu kaplayıp diğerlerine vücûdun kokusunu dahî bırakmadığından, her şeyde mevcûd olanın Allah olduğunu kabul etmektedirler. Onlar, tüm mevcûdâtı bir vücûda ircâ ettiklerinden, kendi mezheplerini tevhîd mezhebi olarak adlandırsalar da başka bir açıdan bakıldığında, onlar bir olan varlığı çoğaltmakta ve O'nu kendisi dışındaki her şeyi içine alacak şekilde genişletmektedirler. Öte yandan şer'î ve felsefî anlamda gerçek tevhîd, öncelikle Tanrı'nın zât ve vücûdunu diğer şeylerin zâtından ve vücûdundan temyîz etmekle sağlanır. Tanrı'yı her şeyle ittihâd etmiş veya eşyâ tarafından içerilmiş saymakla tevhîd sağlanamaz. Bu anlayış, tevhîdi gerçek mânasından çıkarmakta ve yerine ittihâdî bir anlam getirmektedir. Halbuki itikâdî açıdan tevhîddeki amaç; Tanrı'yı ulûhiyette birlemek ve mahlûkâtta hiçbir

demek olup vücûd bi şartı lâ demek olmadığını oldukça teferruatlı biçimde açıklamışlardır. Konu hakkında bkz. Bedirhan, *Vahdet-i Vücûdu Savunmak*, s. 492-534.

³³ Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/90-91.

³⁴ Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/192.

³⁵ Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/155.

³⁶ Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/157-158.

³⁷ Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/153-154.

varlığın kendisine ortak olamayacağı tarzda Onun varlığının vücûbunu ortaya koymaktır. Ne kadar fânî olurlarsa olsunlar, Onun vücûdunun tüm diğer vücûdlar ile karışması ve bu vücûdun diğer vücûdda yok olması tevhidin rûhuna aykırıdır. Böyle bir durumda “yaratılan-yaratıcı” ayrımını sağlamak da mümkün olmayacaktır.³⁸ Hülâsa, Sabri Efendi açısından Tanrı'nın zâtının felsefecilerin iddia ettiği gibi sırf vücûd olduğunu savunmak Onun hiçbir şey olmasına, sûflerin iddia ettiği gibi mutlak vücûd olduğunu savunmak ise Onun her şey olmasına yol açan teolojik açıdan sıkıntılı bir durumdur³⁹ ve tevhid nâmı altında ittihâdîlik yapmaktır.⁴⁰

Ayrıca vahdet-i vücûd sistemini kabul ile Tanrı'nın zâtını vücûda eşitlemek şeriat tarafından Tanrı'nın zâtının bilinemezliği ile ilgili verilen haberi de inkâr anlamı taşır. Bu konuda Sabri Efendi hem sûfleri hem de onlara bu konuda kaynaklık ettiğini düşündüğü filozofları eleştirmektedir. Çünkü vücûd hem mütekellimîn hem de felâsife ve hattâ sûfiyye tarafından bedihî kabul edilmektedir. Tanrı'nın zâtı vücûddur denildiğinde Onun bedihî olarak bilindiği anlamı çıkacaktır. Bunlara ek olarak Sabri Efendi Tanrı'nın zâtının sırf vücûd olmasının vücûdun bedâheti ilkesi dolayısıyla imkânsız olacağı yolundaki klasik itirazı da tekrar eder. Tanrı'nın zâtının hiçbir şekilde bilinemez oluşuna karşılık vücûdun bedihî oluşu bir tenâkuza yol açmaktadır. Bu hususta bedihî olanın vücûd-i mutlak olduğu vücûd-i hâs olmadığı şeklindeki savunma ise Sabri Efendi tarafından yeterli bulunmaz. Zîrâ eğer vücûdun künhüne vâkıf olunabiliyor ise bu durumda onun Tanrı'nın zâtı olmaması gerekir. Eğer vücûdun künhüne vâkıf değil iseler bilmedikleri bu şeyi Tanrı'nın zâtı kılmaları tuhaftır.⁴¹ Sabri Efendi'nin bu konuda ileri sürdüğü hususların tamamı zaten kelâm kitaplarında zât-vücûd ayrımı ile ilgili klasik kelâm ulemâsı tarafından ileri sürülen delillerdir. Dolayısıyla Sabri Efendi'nin bu konuda yeni bir şey söylemediği görülmektedir.⁴²

Vahdet-i vücûd sisteminin ana unsurları arasında sayılacak olan a'yân-ı sâbite fikri yukarıda caâl konusunda da zikrolunduğu üzere Sabri Efendi'nin eleştirilerinden nasibini almıştır. Ona göre mâhiyetlerin daha doğrusu a'yân-ı sâbitenin eşyânın kendi istidâtlarına uygun olarak yaratılmaları ve bu istidâtların belirlenimi konusunda Tanrı'nın etkisiz olması sonucunu doğurur. Bu ise Tanrı'nın mûcib bizzât olması ve irâdesinin de ta'tîli anlamı taşır.⁴³

Sabri Efendi'ye göre vahdet-i vücûdun teolojik açıdan sorunları arasında Tanrı-âlem ilişkisi açısından ortaya çıkan sorunlar da vardır. Bunların en önemlisi vahdet-i vücûda göre yoktan yaratmanın olmaması bilakis zuhûr ve tecellî fikrinin savunulması oluşturur. Ona göre Tanrı âlemi yoktan yaratmaktadır. Dolayısıyla sûflerin Tanrı-âlem ilişkisini bir tür cevher-araz ilişkisi şeklinde düşünmeleri yanlıştır. Onlar Tanrı'yı âlemin heyûlâsı, âlemdeki şeyleri ise bu heyûlânın sûretleri kabul etmektedirler.⁴⁴ Dolayısıyla Tanrı-âlem ilişkisini bir tür cevher-araz ilişkisine dönüştürmüşlerdir. Hâlbuki Tanrı'nın herhangi bir hâlin mahalli ya da bir mahallin

³⁸ Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/185-186.

³⁹ Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/103, 155, 244.

⁴⁰ Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/153.

⁴¹ Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/214.

⁴² Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/107-109, 145-146.

⁴³ Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/168-169.

⁴⁴ Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/185.

hâli değildir.⁴⁵ Ayrıca Tanrı-âlem ilişkisinin yaratma ve daha çok yoktan yaratma biçiminde gerçekleşmesine birçok âyet işâret etmektedir. Yani şer'î dil de vahdet-i vücûdun zuhûr teorisine uygun değildir. Dolayısıyla sûfilerin vahdet-i vücûd anlayışı yoktan yaratmaya delâlet eden bu âyetlerin de âdetâ hurâfeye dönmesine yol açmaktadır.⁴⁶

Bütün bu teolojik mahzurlara rağmen vahdet-i vücûdun seçkinlerin tevhîdi olarak adlandırılması ve peygamberlerin kendisine dâvet ettikleri ulûhiyet tevhidinin ise avama mahsus görülmesi ise Sabri Efendi tarafından trajikomik bir durum olarak yorumlanır. Zîrâ ona göre vahdet-i vücûd her şeyi tanrılaştırması dolayısıyla en geniş şirktir ve İslâm şer'iatına bu anlayıştan daha uzak ikinci bir inanış yoktur.⁴⁷ Bu yüzden vahdet-i vücûdun tevhîd olarak adlandırılması başlı başına bir problem teşkil etmektedir. İşte bütün bu teolojik sorunlar dolayısıyla Sabri Efendi vahdet-i vücûd sisteminin geçersiz kılınması gerektiğini düşünmektedir.

3.3. Kozmolojik Açıdan Yöneltilen Eleştiriler

Vahdet-i vücûd tek kutuplu bir ontolojiye sahip olması dolayısıyla âlemdeki şeylerin süreklilik ve devamlılık arz eden gerçek bir vücûda sahip olmadığı aksine onların sürekli ve devamlı olarak görülmesinin bir duyu ve akıl yanılgısı olduğu ilkesine dayalı bir kozmoloji anlayışına sahiptir. Bu anlayış bütün âlemin iki anda bâkî kalmayan arazların mecmuu olduğu görüşü ile temellendirilir. Âlem tıpkı arazlar hakkında geçerli olan hükümde de olduğu gibi iki anda bâkî kalmaz. Sürekli olarak yokluğa kayıp gider. Onu var kılan ve ayakta tutan şey ise vücûddur. Bu bakımdan vücûd âlemin kıyâmını temin eden ontolojik unsur durumundadır.

Âlemin bu şekilde tek kutuplu gerçek varlık ontolojisi üzerine mebnî kılınması vahdet-i vücûd karşıtları tarafından çeşitli gerekçelerle eleştirilmiştir. Sabri Efendi'nin de bağlı olduğu kelâm geleneği âlemin biri sâbit (cevher), diğeri ise sürekli değişmekte olan (araz) iki ana unsurdan teşekkül ettiğini kabul etmektedir. Dolayısıyla âlemin tamamının sürekli ve her an yeniden yaratıldığı fikri vahdet-i vücûd karşıtlarınca cevherlerin inkârı ile aynı düzeyde değerlendirmişler ve bir sofizm örneği kabul etmişlerdir. Sabri Efendi bu anlayışın sorunlu olduğunu kabul etmekle birlikte dikkat çekici bir biçimde bunun sofist bir âlem tasavvuru olmadığına dikkat çeker. Zîrâ sofist âlem tasavvurunda âlem bütünüyle inkâr edilmektedir. Vahdet-i vücûdda ise âlemin sadece ontolojik bir gerçeklik taşımadığı yani kendine özgü hâdis bir varlığının bulunmadığı aksine âlemin varlığının Allah'ın zâtının aynı olan varlık olduğu söylenmektedir. Bu ikisi bu nedenle çok farklı âlem tasavvurlarıdır.⁴⁸

Sabri Efendi bu tespitinin ardından kendi ontolojik sistemindeki çift kutupluluğu kanıtlamak amacıyla vahdet-i vücûdçu kozmolojiyi eleştirir. Öncelikle âlemin gerçekte vücudunun bulunmadığını kabul ettikten sonra onun her an yeniden yaratılan ve benzerleri ile bu anlarda yenilendiği için sürekli gibi algılanan bir araz gibi olduğunu savunmak kendi içinde çelişik bir ifâdedir. Şöyle ki, eğer âlemin araz gibi sürekli yaratıldığı söylenmekte ise bu durumda

---

⁴⁵ Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/258-259.

⁴⁶ Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/255.

⁴⁷ Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/140.

⁴⁸ Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/173-176.

âlemin mevcûdiyeti en azından o an için kabul edilmiş olacaktır. Dolayısıyla Tanrı dışında hiçbir şeyin gerçek varlık olmadığını savunurken böyle bir yanılgıya düşmek çelişki doğurmaktadır.⁴⁹

Yukarıda işaret edildiği üzere vahdet-i vücûdun kozmolojisinde yaratma fikrini karşılayan teceddüd-i emsâl yani âlemin tamamının arazlar gibi her an yeniden mevcûd hâle gelmesi, iki anda bekâlarını sürdürmemeleri ve Tanrı'nın zâtı olan vücûd ile kâim olmaları esasına dayalıdır. Bu anlayış diğer pek çok kozmolojik mahzurun yanı sıra Tanrı'nın âlemi iki anda ibkâya güç yetirememesi ve eşyanın ise yokluğu konusunda Tanrı'dan bağımsız bir irâdeye sahip olduğu sonucuna yol açacaktır.⁵⁰

Yine Sabri Efendi'ye göre vahdet-i vücûdu kabulün yol açacağı kozmolojik sorunlar içerisinde âlemin te'lîhi de yer alır. Vahdet-i vücûdular âlemin sûretlerinin tamamının Tanrı'nın sûretleri olduğunu savunmaktadırlar. Bunu hem *Fusûs* sahibi hem de şârihlerin var güçleriyle müdâfaa ettikleri görülmektedir. İşte Sabri Efendi onların bu iddialarının âlemin sûretlerinin Tanrı'nın sûretleri olmasına sebebiyet verdiği için bu görüşün âlemin tanrılaştırması demek olacağını düşünmektedir.⁵¹ Bu husus ise âlemlerle ilgili bir takım problemlerin doğması demektir. Öncelikle Tanrı'nın kadîm olması nedeniyle âlemin de kadîm olmasını gerektirecektir. Zîrâ madde-sûret veya heyûlâ-sûret anlayışı çerçevesinde âlem tasavvuruna göre heyûlâ sûretten hâli bulunamaz. Dolayısıyla eğer Tanrı âlemin heyûlâsı ise âlemin bulunmadığı bir an olmayacaktır. Bu da kıdem-i âlem problemine yol açacaktır.⁵²

Bu çerçevede bakıldığında Sabri Efendi'ye göre Tanrı'yı âlemin ruhu olarak kabul eden felsefeler bile vahdet-i vücûda göre daha mâkuldür.⁵³ Zîrâ vahdet-i vücûd âlemi mevcut kabul etmekte ve Tanrı'yı ise ma'dûm konumuna indirgemektedir.⁵⁴ İşte bütün bu durumlar dolayısıyla vahdet-i vücûdun kozmoloji tasavvuru sakıncalıdır.

3.4. Epistemolojik Açıdan Yöneltilen Eleştiriler

Sabri Efendi vahdet-i vücûdun ontolojisine yönelik eleştirilerinin yanı sıra onu doğuran epistemolojiyi de kritik ederek onun bütün kaynaklarını kurutmayı hedeflemiştir. Bu bakımdan vahdet-i vücûdu hem aklen, hem naklen ve hem de keşfen geçersiz kılma amacı güder. Öncelikle ona göre vahdet-i vücûd bir keşfin neticesi değildir. Bilakis bir felsefî anlayışın sapmasıdır. Dolayısıyla taraftarlarının onun keşfi bir bilgi olup akıl tavrının ötesinde bir kaynaktan ortaya çıktığı iddiaları geçersizdir.⁵⁵

Vahdet-i vücûd her bakımdan bedâhet-i akıl ve sağlıklı duyuların verileriyle de çelişmesi bakımından sorunludur. Sabri Efendi vahdet-i vücûdu bir tür delilik olarak görür.⁵⁶ Dolayısıyla

⁴⁹ Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/259.

⁵⁰ Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/260-262.

⁵¹ Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/162-166.

⁵² Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/101, 191-192, 197.

⁵³ Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/192.

⁵⁴ Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/188-189.

⁵⁵ Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/127.

⁵⁶ Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/170-172.

onu reddetmek için aslında delil getirmeye dahi gerek yoktur. Zîrâ o kendi içerdığı tutarsızlıklar nedeniyle zaten kendi kendisini çürütmeye yetecek derecede anlamsız bir teoridir.⁵⁷

Vahdet-i vücûdun aklî ve burhânî açıdan bu şekilde çürütülmesine ek olarak Sabri Efendi bu anlayışın beyânî ve irfânî yönden de çürütülmesini hedefler. Bu bakımdan vahdet-i vücûdun eğer bu denli önemli ve âriflerin tevhîdi olarak kabul edilen bir husus olduğu savunulmaktaysa haklı olarak peygamberlerin neden buna açıkça davet etmediklerini sorar.⁵⁸ İrfânî açıdan vahdet-i vücûdun sorunlu olmasının en büyük kanıtı ise Sabri Efendi'ye göre sûfilerin tamamının bu anlayışı benimsememeleriyle yakından ilintilidir. Bu bağlamda Sabri Efendi İmam-ı Rabbânî'nin vahdet-i vücûd eleştirilerine büyük önem atfeder. Buradan hareketle özellikle vahdet-i vücûdun epistemik zeminin oluşturan fenânın ontolojik bir gerçeklik taşıması iddiasını İmam-ı Rabbânî'nin fenâyı psikolojik bir hâl şeklinde yorumlayan vahdet-i vücûd anlayışı çerçevesinde değerlendirir.⁵⁹ Böylece onun nazarında vahdet-i vücûd ne aklî bir zemine ne de beyânî ve irfânî bir zemine oturmaya deli saçması bir teoriye dönüşür.

SONUÇ

Son devir şeyhülislâmlarından Mustafa Sabri Efendi'nin vahdet-i vücûda yönelik eleştirilerine yönelik incelemelerimize göre onun seleflerine göre daha sofistike bir reddiye yazdığını söylemek mümkündür. Bununla beraber seleflerinde görülen düzensizlik ve dağınık yapı Sabri Efendi'nin eleştirilerinin önemli handikaplarından. Ancak vahdet-i vücûd konusunda yazılmış felsefî eserleri iyi tahlil etmiş olması ve bu metinlerden alıntılar yaparak eleştirilerini bu çerçeveye oturtması onun reddiyesinin daha güçlü bir yöne sahip olduğunu da göstermektedir. Ayrıca eleştirilerini devşirme malzemeden hareketle kurgulamayıp kendi orijinal fikirlerine uygun şekilde inşa etmesi de onun eleştirilerinin dikkate değer yönleri arasındadır. Son dönemde Sünnî dünyada kelâm paradigmasından hareketle yazılmış bir reddiye olması dolayısıyla akademik ilgiyi üzerine çekmesinin gerektiği kaydedilmelidir.

Sabri Efendi'nin eleştirileri genel anlamda tahlil edildiğinde bunlarda rasyonel bir dil ve üslubun hâkim olduğu görülür. Dolayısıyla diğer birçok reddiye metninde karşımıza çıkan pejoratif üslup onun eleştirilerinde pek bulunmaz. Ayrıca Sabri Efendi kendi görüşünü ispat için hem şer'î, hem aklî hem de keşfî burhanlara başvurarak bu bakımdan Teftâzânî ve Alâeddin Buhârî gibi seleflerinin yolundan gitmiştir.

KAYNAKÇA

- Âmulî, Haydar. *Nakdu'n-Nukûd fî Ma'rifeti'l-Vücûd -Câmiu'l-Esrâr* ile birlikte-. Tahran: Encümen-i İran-Şinâsî-yi Fransa, 1989.
- Bedirhan, Muhammed. *Vahdet-i Vücûdu Savunmak*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019.
- Chittick, William. *Varolmanın Boyutları*. çev. Turan Koç, İstanbul: İnsan Yayınları, 1997.
- İbn Sînâ. *eş-Şifâ, el-İlâhiyyât*. Kahire: 1960.
- İzutsu, Toshihiko. *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar Kavramlar*. çev. Ahmet Yüksel Özemre. İstanbul: Kaknüs Yayıncılık, 1999.

⁵⁷ Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/240.

⁵⁸ Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/281.

⁵⁹ Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 3/283-284.

- Izutsu, Toshihiko. *Sufism and Taoism: A Comparative Study of Key Philosophical Concepts*. California: University of California Press, 1984.
- Kılıç, Mahmud Erol. *Şeyh-i Ekber*, İstanbul: Sûfî Yayıncılık, 2009.
- Mahadevan, T. M. P. & Radhakrishnan, Dr. S. *The Philosophy Of Advaita*. Madras: Ganesh & Co. (Madras) Private Ltd, 1957.
- Mustafa Sabri Efendi. *Mevkıfu'l-akl ve'l-ilm ve'l-âlim min Rabbi'l-Âlemîn ve ibadihi'l-mürselîn*. Beyrut: Dâru'l-ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1401/1981.
- Mustafa Sabri Efendi. *Mevkıfu'l-beşer tahte sultâni'l-kader*. Kahire: Matbaatü's-Selefiyye, 1352.
- Mustafa Sabri Efendi. *Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi*. Dârülhilâfetilaliyye: Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1335-1337.
- Wolfson, Harry Austryn. *Philo: Foundations of Religious Philosophy in Judaism, Christianity and Islam*. Cambridge-Massachusetts: Harvard University Press, 1962.